

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КОРУПЦІЙНИХ ДІЯНЬ

PSYCHOLOGICAL PREREQUISITES OF CORRUPTIVE ACTS

Показано, що корупція є багатоаспектним, багаторівневим, системно організованим соціальним явищем, що інтегрує в собі економічну, юридичну, соціальну, управлінську, етичну, політичну та психологічну складові частини. Проаналізовано різні теоретичні підходи до трактування корупції та пояснення її причин. Наголошено на психологічних ракурсах виникнення та функціонування корупції як соціального явища. Розглянуто питання культурної зумовленості корупції. Зазначено, що основними напрямками психологічного вивчення корупції виступають: 1) психологія тих, хто бере хабарі; 2) психологія тих, хто дає хабарі; 3) вивчення ставлення суспільства до проблеми корупції та її конкретних компонентів; 4) дослідження соціально-психологічних процесів, які впливають на корупцію; 5) психологічні інструменти діагностування та запобігання корупції. Означено моделі, що пояснюють пострадянську схильність до реалізації корупційних відносин: 1) корупція як пережиток радянської економіки дефіциту; 2) укоріненість хабаря у традиційних відносинах обдарування; 3) хабар як раціональний інструмент пострадянської ринкової економіки. Наголошено, що Україна вписується в загальносвітові закономірності корупції, перебуваючи під впливом відповідних чинників, зокрема – рівень корупції зростає в період модернізації, коли політична й економічна активність населення випереджає інституційне оформлення її нових форм. Зазначено, що українська корупція характеризується активним створенням відсутності норм поведінки та добровільним ігноруванням норм більш впливовими членами суспільства. Показано, що соціально-психологічними особливостями сучасної корупції є її відкритість і цинізм, тобто нинішні корупціонери зазвичай не бояться розлати за свої дії та вважають їх цілком виправданими.

Ключові слова: корупція, корупційна поведінка, психологічна наука та практика, масова свідомість, формальні та нефор-

мальні відносини, психологічні чинники корупції.

It is shown that corruption is a multi-faceted, multi-level, systematically organized social phenomenon that integrates economic, legal, social, managerial, ethical, political and psychological components. Various theoretical approaches to the interpretation of corruption and the explanation of its causes are analyzed. Emphasis is placed on the psychological aspects of the emergence and functioning of corruption as a social phenomenon. The issue of cultural conditioning of corruption is considered. It is noted that the main areas of psychological study of corruption are: 1) psychology of those who take bribes; 2) psychology of those who give bribes; 3) study of society's attitude to the problem of corruption and its specific components; 4) research of socio-psychological processes that affect corruption; 5) psychological tools for diagnosing and preventing corruption. The models explaining the post-Soviet propensity to implement corrupt relations are defined: 1) corruption as a remnant of the Soviet deficit economy; 2) the rootedness of bribery in traditional relations of giving gifts; 3) bribery as a rational tool of the post-Soviet market economy. It is emphasized that Ukraine fits into the global laws of corruption, being under the influence of relevant factors, in particular – the level of corruption increases in the period of modernization, when the political and economic activity of the population precedes the institutionalization of its new forms. It is noted that Ukrainian corruption is characterized by the active creation of the absence of norms of behaviour and the voluntary disregard of norms by more influential members of society. It is shown that the socio-psychological features of modern corruption are its openness and cynicism, i.e. current corruptors are usually not afraid of retribution for their actions and consider them completely justified.

Key words: corruption, corrupt behavior, psychological science and practice, mass consciousness, formal and informal relations, psychological factors of corruption.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.59.39>

Зарічанський О.А.

к.пед.н., доцент,
старший науковий співробітник відділу проблем інформаційно-психологічного протидорства науково-дослідного центру Військового інституту Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Вступ. Наприкінці 2023 р. Україна отримала 36 зі 100 балів в Індексі сприйняття корупції за 2023 р., додавши 3 бали. Такі дані опублікувала Transparency International Ukraine. Тепер ми посіли 104 позицію поміж 180 країн. В Україні корупційна діяльність має вражаючі масштаби, розширюється її об'єкт. Нині продаються не лише традиційні послуги корупціонерів, але і посади, звання, нагороди, дипломи, місця у представницьких органах і багато іншого. Українська ринкова економіка – одна з «найбільш ринкових» у світі, у тому сумному сенсі, що іноді в нас можна купити те, чого в інших країнах не купиш. Так, наприклад, у березні 2024 р. в Запоріжжі правоохоронці викрили злочинну групу, яка «торгувала інвалідністю», тобто отримувала від громадян гроші за оформлення фіктивної інвалідності [2].

Перед виборами час від часу в засобах масової інформації наводяться шокуючі ціни на депутатські місця у Верховній Раді, де засідає підозріла кількість надбагатих людей, а також дані про те, що корупційні доходи депутатів у багато разів перевищують їхні офіційні заробітки. Складається враження, що практично будь-які контакти влади та бізнесу будуються на корупційній основі. Зважаючи на той факт, що ще в жодній державі практично не вдалося цілком викоринити корупцію правовими й економічними заходами, усе більшої актуальності набуває дослідження психологічних чинників корупції та передумов її виникнення.

Мета роботи – на підґрунті теоретичних розвідок визначити психологічні складники виникнення та функціонування корупції. **Завдання** роботи: на основі теоретичного ана-

лізу виокремити психологічні характеристики сучасної корупції, виявити її соціально-культурне підґрунтя, визначити основні напрями психологічного вивчення корупції та психологічні чинники, що детермінують її розвиток.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, неповага до закону – лише один із чинників, що визначають розвиток у країні корупції. На споконвічне питання, у чому ж полягає коріння корупції, різні дослідники давали свою оригінальну відповідь. Одним із перших це зробив професор Роберт Клітгард, творець знаменитої «формули корупції» $K = M + D - B$, де K – корупція, M – влада монополій, D – довільність рішень, B – відповідальність [8]. Маємо зауважити, що в цій формулі поняття «довільність рішень» і «відповідальність» мають панівну психологічну складову частину. Інакше кажучи, корупція визначається ступенем монопольної влади та права ухвалювати довільні рішення, якими наділені державні чиновники, а також мірою їхньої відповідальності за свої дії.

Учені, що дотримуються іншого підходу, пропонують трактування корупції через теорію аномії. Ця теорія пояснює злочини так званих «білих комірців» [10] і визначає аномію як «стан відсутності норм або відсутності регулювання, або безладні стосунки між індивідуумом і соціальним порядком» [1]. З. Кісіль зазначає, що українська корупція характеризується активним створенням відсутності норм поведінки та добровільним ігноруванням норм більш впливовими членами суспільства [6].

А. Барр (A. Barr) і Д. Серра (D. Serra) вважають, що корумпована поведінка людей пояснюється бажанням досягти визначених цілей. Чим вищими є цілі людини, тим меншим є прийняття норм, отже, імовірність скоєння людиною злочину, як-от корупція, більше [5]. І. Ларіонова в цьому контексті зазначає, що в українських реаліях велич мети треба інтерпретувати у відносному сенсі, а саме з урахуванням офіційно встановлених низьких доходів, які часто нижче рівня життя або навіть нижче рівня виживання [1].

Дослідники проблеми підкреслюють, що корупція є багатоаспектним, багаторівневим, системно організованим соціальним явищем, що інтегрує в собі економічну, юридичну, соціальну, управлінську, етичну та політичну складові частини [3; 4; 9]. Безумовно, вона містить і психологічну складову частину, яка, маючи самостійне значення, є органічно включеною в усі перелічені – соціальну, управлінську, етичну тощо. Тому психологічні ракурси корупції все частіше стають предметом її міждисциплінарного вивчення, а психологічна практика намагається включитися в її викорінення [11; 12].

Дослідниками слушно наголошується, що в сучасній науковій літературі відображено

результати досліджень природи становлення корупції з позицій економіки, політики та права, психологічні особливості формування корумпованої поведінки ще не вивчені [12]. Г. Лассвелл (G. Lasswell), А. Рогов (A. Rogow) пишуть про те, що наукові дослідження корупції страждають на суттєві недоліки, серед яких насамперед варто відзначити їхню однобокість. Вона виявляється в тому, що переважно вивчаються правові та соціологічні аспекти корупції за цілковитого ігнорування психологічних аспектів. Складається враження, що беруть і дають хабарі, зловживають своїм службовим становищем не живі люди з їхніми пристрастями та потягами, а деякі роботи, позбавлені потреби та почуттів. Тому і запропоновані заходи боротьби із цим явищем не враховують необхідності вирішення найважливіших питань індивідуально-психологічного та соціально-психологічного характеру [9].

Проте психологія корупції як самостійна та перспективна галузь психологічного дослідження починає формуватися. Можна виокремити її основні складові частини, як-от: 1) психологія корупціонерів; 2) психологія тих, хто дає хабарі тощо; 3) вивчення ставлення суспільства до проблеми корупції та її конкретних компонентів; 4) дослідження соціально-психологічних процесів, які впливають на корупцію; 5) психологічні інструменти діагностування та запобігання корупції.

Вагомий внесок у виявлення джерел і передумов корупції роблять соціально-психологічні наукові студії. Зокрема, фіксуються такі соціально-психологічні характеристики сучасної корупції, як *відкритість і цинізм* [7]. Вони узгоджуються з наведеними іншими дослідниками даними про те, що нинішні корупціонери зазвичай не бояться розплати за свої дії та вважають їх цілком виправданими [3]. Не ставлячи під сумнів ці результати, відзначимо, що й технології прихованого, «безпечного» хабарництва безперервно розвиваються, оскільки висока креативність корупціонерів також не викликає сумнівів. У зв'язку із цим зазначимо, що, згідно з даними зарубіжних досліджень, найбільших успіхів у корупційних махінаціях досягають творчі люди, які характеризуються нестандартним підходом до вирішення завдань [9], а деякі корупційні схеми просто захоплюють своєю складністю та досконалістю.

Важливою передумовою існування корупції виступає суспільне ставлення до цього соціального явища. Тут маємо наголосити на двох особливостях такого ставлення, які безпосередньо пов'язані з масовою психологією.

По-перше, толерантність – ставлення до корупції як до повсюдного («усі крадуть», «усі беруть» тощо), невикорінного та неминучого «мінімального рівня зла», що не заслуговує на серйозне засудження. Сама ідея «нормаль-

ності» «мінімуму корупції» уже виводить це явище зі смертних гріхів і переводить у розряд неабсолютного зла [12]. В інших дослідженнях відзначається відносно спокійне ставлення українців до корупції [11]. У масовій свідомості домінують полярні види ставлення до корупції – «ненависть» і «байдужість» (проте переважає все ж таки другий) [12].

По-друге, той факт, що виражене засудження в масовій свідомості викликають не власне акти корупції, а лише непомірні розміри хабарів, особливо якщо вони «непропорційні» посаді корупціонерів.

Що стосується соціокультурного коріння корупції, то дослідниками, як зарубіжними, так і вітчизняними, наголошується на клановості, кумівщині, «бананових» механізмах наближення до влади, характерних як для нашої культури, так і для культури інших країн [3–5]. Ці явища створюють масове корупційне середовище, куди грошові форми корупції вписуються дуже органічно: «Соціальні зв'язки в корумпованих системах реалізуються як приватні взаємодії, дружнє чи споріднене коло» [3]. Симптоматично, що дружини наших високих чиновників часто виявляються «успішними підприємницями», які заробляють у десятки разів більше за своїх чоловіків. Водночас урядовці, що залишають високі посади, зазвичай ідуть у комерційні структури, де активно використовують колишні зв'язки, що створює вкрай сприятливе середовище для корупційних відносин, хоча вони й не виявляюся у відкритій грошовій формі. Зокрема, «родичі чиновників високого рангу з митних чи податкових органів раптом, незалежно від кваліфікації, опиняються на вельми грошових посадах у комерційних структурах. Не менш щасливими є і родичі деяких високопосадовців з інших органів влади» [3]. Слушно зазначається, що «не працює в нас і норма про конфлікт інтересів: коли особисті сподівання посадової особи вступають у суперечність із її службовими інтересами» [6], на відміну від західних країн, де чиновник зобов'язаний негайно повідомляти про такі конфлікти.

Для вітчизняної культури характерний такий вислів, як «шукати вихід на» (далі вказується ім'я великого начальника), і поширена модель поведінки, коли людина, потрапивши до будь-якої неприємної ситуації (наприклад, у ДТП) як винуватець, відразу починає дзвонити не до поліції й не до «швидкої», щоб постраждалим було надано допомогу, а друзям і знайомим – щоб їй «відмазали». Як пишуть П'єр Бурдьє (Pierre Bourdieu) та Джеймс Мануель Коулман (James Manuel Coleman), реформатори пострадянських років виховали лукавого громадянина: який не довіряє владі, але цілком від неї залежить, готового взаємодіяти з державою тільки через «чорний хід» беззаконня

[7]. Звичка добиватися чогось за знайомством, по блату тощо органічно впроваджена в пострадянський менталітет, украй актуальна в часи загального дефіциту, вона збереглася й донині, будучи тепер зверненою не на товари народного споживання, а на інші цілі [7].

Очевидно, що отримують підтвердження всі три основні моделі, що пояснюють пострадянську схильність до реалізації корупційних відносин: 1) корупція – це пережиток радянської економіки дефіциту; 2) психологія хабаря вкорінена у традиційних відносинах обдарування; 3) хабар є раціональним інструментом пострадянської ринкової економіки [7]. Водночас найпростішим підтвердженням їхньої кон'юнкції є те, що хабарництво тією чи іншою мірою було характерне для окремих культур завжди, але сучасний рівень корупції є безпрецедентним [3; 7].

Надбудова корупції над системою неформальних, «нестатутних» відносин, які мають у суспільстві пріоритет над відносинами формальними та «статутними», сприяє формуванню структури корупції, надаючи їй організованого характеру. Поодинокі корупціонери практично вже не трапляються в царині корупційних взаємин. Їм на зміну прийшли неформальні структури – корупційні мережі. Відбувається процес «корпоративізації корупції» [3]. У цих мережах чітко виражені горизонтальні й вертикальні зв'язки. Перше, коли, наприклад, «перевіряти» продавців на ринку приходять двоє посадовців, і важко уявити, щоб один із них брав із них «данину» та не ділився нею з іншим. Друге – це побудова корупційних структур як корупційних вертикалей, у межах яких нижчі чини неодмінно діляться з вищими, а ті – зі своїм керівництвом тощо. Якщо ж у такій системі з'являється «незручна» людина, від неї прагнуть швидше «позбутися». Водночас яскраво виявляється феномен «кругової поруки», оскільки корупціонери «своїх не здають» [3]. У деяких сегментах суспільства, які перетворилися на корупційні полігони, процедури формального прийняття на службу вже є допуском до корупційних систем. Закриті процедури кадрового відбору сприяють тому, що до служби в корупційних системах допускаються суб'єкти, які вже свідомо готові до корупційних практик [3]. Змінити ситуацію в таких організаціях можна тільки ззовні і за особистої участі високопоставленого начальства. Усе це не лише надає корумпованим організаціям характеру «бойових одиниць» і робить їх дуже стійкими, а й породжує добре відомий у психології феномен дестрибуції провини та відповідальності.

Зокрема, суб'єктивне сприйняття ризику знижується, якщо чиновник ділиться хабарем із начальством, продавець віддає частину «відкату» керівнику фірми. І чим численніша мережа учасників корупційної угоди, тим

менше почуття провини і ризик зіпсувати репутацію в разі викриття [1]. Варто також зазначити, що в нашій вітчизняній культурі дуже розмитими є межі між власне хабарем і вдячністю. Ще з радянських часів прийнято вважати, що деякі види послуг припускають подяку (причому не в усній, а в товарно-грошовій формі) як само собою зрозумілу, незважаючи на те, що особи, які надають такі послуги, повинні безоплатно робити це через свої службові обов'язки. Так, підношення грошима, наприклад, учителям або лікарям, зазвичай здійснюються добровільно, без будь-якого примусу та здирництва з їхнього боку, просто тому, що «так прийнято» [1].

Такі вчинки сприймаються в нас не як корупційні, а як такі, що виражають лише природну людську подяку, до того ж їхній адресат нічого не вимагає за свої послуги. Однак такі форми поведінки спричиняють цілковите нерозуміння в інших культурах [3].

Загалом можна зробити дуже невтішний висновок про те, що корупція в пострадянських країнах – це більше, ніж корупція (навіть за найширшого її тлумачення, характерного для міжнародних програм боротьби з нею). Корупція характеризується (навіть високопосадовцями) як спосіб життя [12]. Можливо, це перебільшення, але важко не погодитися з тим, що корупція в нашій країні утворює давно вкорінену систему соціальних відносин, що тісно переплетена з іншими соціальними відносинами, а правильне лікування країни від корупції еквівалентне лікуванню країни взагалі [1].

Українці часто вважають нормальними та звичайними ті дії, які в інших країнах сприймаються (й караються) як корупційні злочини. Таке ставлення до корупції має давні традиції. Нині, згідно з даними різних опитувань, важко знайти українця, який якби не брав, то принаймні час від часу не давав би хабаря в тій чи тій формі. Причому, як свідчать соціологічні дослідження, корупційна пропозиція, тобто кількість ситуацій, коли громадянин готовий дати хабаря, набагато перевищує корупційний попит, тобто кількість випадків вимагання хабаря [11].

Водночас Україна вписується і в загальносвітові закономірності корупції, перебуваючи під впливом відповідних чинників. Так, рівень корупції зростає в період модернізації, коли політична й економічна активність населення випереджає інституційне оформлення її нових форм [7], а ці норми ще не закріплені в законах і ухвалення відповідних рішень цілком визначається свавіллям чиновників. У зв'язку із цим радикальне зменшення кількості дозвільних і заборонних функцій чиновників позначається як один із головних напрямів боротьби з корупцією. Великий вплив на неї робить також байдужість

значної частини населення до порушення соціальних норм, масовий цинізм і втрата здорового глузду [5]. Корупція пов'язана з різними особливостями національної культури: із традицією робити подарунки [1;2]; такою характеристикою культур, як «колективізм – індивідуалізм» [6]; особливостями релігійних конфесій [7] тощо. У результаті «корупція трактується не як тимчасовий хворобливий стан, а як явище, що постійно відтворюється культурною традицією, що спирається на постійні, стійкі риси національної культури» [23].

Таке трактування підкріплюється результатами численних досліджень культурної зумовленості корупції [3–5; 12]. Водночас варто наголосити і на небезпеці її абсолютизації: якщо рівень корупції визначається особливостями національної культури, то спроби його зниження можуть сприйматися як марні. Існують і спростування цієї позиції, що, наприклад, деякі країни Південно-Східної Азії досягли відчутних успіхів у боротьбі з корупцією за збереження своєї самобутньої культури. Оптимізм вселяють також дослідження, які демонструють, що люди, які переїхали із країн із високим рівнем корупції до країн, де вона практично відсутня, здебільшого припиняють здійснювати корупційні дії. Однак після повернення до рідних, висококорумпованих країн вони знову беруться за старе – починають давати та брати хабарі, що дозволяє зробити висновок, що психологія людини, яку вивчали дослідники, у таких державах підпорядковується соціальним інститутам, а не домінує над ними [3].

Висновки. За результатами проведеного дослідження в роботі виокремлено психологічні особливості сучасної корупції, як-от цинізм, відкритість корупційних учинків. Показано, що соціально-культурним підґрунтям корупції виступають окремі культурні традиції «даріння» та «віддячення». Зазначено, що основними напрямками психологічного вивчення корупції виступають: 1) психологія тих, хто бере хабарі; 2) психологія тих, хто дає хабарі; 3) вивчення ставлення суспільства до проблеми корупції та її конкретних компонентів; 4) дослідження соціально-психологічних процесів, які впливають на корупцію; 5) психологічні інструменти діагностування та запобігання корупції. Зазначені особливості та напрями, звісно, не вичерпують потенційні можливості психологічної науки та практики в боротьбі з корупцією. Головне ж полягає в тому, що такі можливості існують, і психології належить активно включитися у вирішення цієї проблеми, яку важко не визнати однією з головних проблем українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ларіонова І. Соціально-психологічні особливості схильних до дрібної корупції правоохоронців. *Науко-*

вий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Психологія». 2022. Вип. 6. С. 90–94. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.16>.

2. «Сімейний підряд» з оформлення фейкової інвалідності: у фігурантів вилучили \$1 мільйон доларів. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2024/03/21/7447547/>.

3. Akbar Y.H., Vujic V. Explaining corruption: The role of national culture and its implications for international management. *Cross Cult. Manage.* 2014. № 21. P. 191–218. <http://dx.doi.org/10.1108/CCM-03-2013-0050>.

4. Alan P., Liu L. The Politics of Corruption in the People's Republic of China. *The American Political Science Review.* 1983. Vol. 77. № 3. P. 602–23. JSTOR. <https://doi.org/10.2307/1957262>. Accessed 22 Mar. 2024.

5. Barr A., Serra D. Corruption and culture: An experimental analysis. *J. Public Econ.* 2010. № 94. P. 862–869. URL: https://econpapers.repec.org/article/eeepubeco/v_3a94_3ay_3a2010_3ai_3a11-12_3ap_3a862-869.htm.

6. Blikhar V.S., Kisil Z.R. On the issue of integration of civil society institutions in the process of preventing corruption in public apparatus and local government bodies in Ukraine Development vectors in public management and administration : Collective monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2021. P. 7–25. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-082-7-1>.

7. Bourdieu Pierre, Coleman James Manuel. Social theory for a changing society. New York : Russell Sage foundation, 1991. 387 p. <https://doi.org/10.4324/9780429306440>.

8. Klitgaard R. Adjusting to reality: Beyond “state versus market” in economic development. San Francisco : ICS Press, 1991. URL: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNABK925.pdf.

9. Lasswell G.D., Rogow A.A. Power, corruption and honesty. New York ; L., 1971. 169 p. URL: <https://digitalcommons.law.buffalo.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2754&context=buffalolawreview>.

10. 10. The Antecedents and Consequences of Top Management Fraud / S.A. Zahra et al. *Journal of Management.* 2005. № 31 (6). P. 803–828. <https://doi.org/10.1177/0149206305279598>.

11. Professional responsibility and conscientiousness of civil servants at different stages of professional growth / O.A. Zarichanskyi et al. *Insight: the psychological dimensions of society.* 2023. Vol. 9. P. 191–209. <https://doi.org/10.32999/KSU2663-970X/2023-9-11>.

12. Anti-corruption culture of future legal experts: a look at the problem / O. Zarichanskyi et al. *Journal of law and political sciences.* 2023. Vol. (38). Thirteenth year. Issue (3). P. 229–245. URL: <https://drive.google.com/file/d/1u8VtPswaBD3vtV9zRvsyCBJd0hubVY6t/view>.